

ЕМПАТИЯ ЯК СКЛАДОВА ВИХОВАНOSTІ МИЛОСЕРДЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ: ЗМІСТ ТА РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ

Розглянуто основні напрями дослідження феномену «емпатія», наукові підходи щодо визначення її змісту та функцій; визначено рівні сформованості емпатії як важливої складової вихованості милосердя в молодших школярів шкіл-інтернатів; чинники, які безпосередньо впливають на процес розвитку емпатії: сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування емпатії; особливості організації життєдіяльності учнів шкіл-інтернатів; специфіка емоційного розвитку вихованців інтернатних закладів.

Раскрыты основные направления в исследовании феномена «эмпатия», научные направления в определении ее содержания и функций; уровни сформированности эмпатии как важнейшей составляющей воспитанности милосердия младших школьников школ-интернатов; факторы, имеющие непосредственное влияние на процесс развития эмпатии: сензитивность младшего школьного возраста к формированию эмпатии; особенности организации жизнедеятельности учащихся школ-интернатов; специфика эмоционального развития воспитанников интернатных учреждений.

Empathy as Part of Boarding Primary School Students' Mercy: Content and Levels of Formation. The main directions of the phenomenon «empathy» are examined, and scientific approaches to defining its content (emotional interpretation of the phenomenon «empathy»; focusing on the process of identification with the Other; developing of the effective-cognitive nature of empathy due to the introduction of the cognitive component; study of the term «cognitive empathy») are considered; the levels of empathy as an important component in the education of boarding primary school students' mercy are determined. The factors that influence this process are: sensitivity of primary school age to form empathy; the peculiarities of the boarding school students' life style: emotional simplicity of communication, lack of opportunities to establish strong and lasting relationships with certain adults, lack

of absolute acceptance of the child, etc.; the specificity of boarding school students' emotional development: deprivational syndrome; parental, sensory, social, emotional, mental, existential deprivation; decreased empathy; the prevalence of emotional disorders (acute posttraumatic states, anxiety, impulsivity, aggression, etc.), difficulties in communicating with others; distrust; emotional incontinence; mental fatigue; unwillingness to overcome difficulties; reduced need in achievement and success, passivity, and depression.

Ключові слова: емпатія, рівні сформованості емпатії, молодші школярі, школа-інтернат, специфіка емоційного розвитку.

Вишнівська Н. В. Емпатія як складова вихованості милосердя молодших школярів // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. – К.: Ін-т проблем виховання НАПН України, 2013. – Вип. 17. Кн. 1. – С. 147–154.

Одним із найсуттєвіших завдань сучасного етапу вітчизняної системи освіти, яка відображає основні тенденції розвитку світової педагогічної теорії і практики, є виховання милосердної людини, яка здатна до співчуття, співпереживання, сприйняття емоційних проявів інших людей.

У цьому контексті актуальності набуває проблема вивчення здатності до емпатії як важливої складової вихованості милосердя.

Особливого значення ці питання набувають для молодших школярів шкіл-інтернатів, більшість з яких – це діти-сироти, діти із проблемних і матеріально незабезпечених сімей, характерними рисами яких є: почуття самотності, деприваційний синдром, схильність до нервових зривів, зниження емпатії, гострі тривалі посттравматичні стани, тривожність, імпульсивність, агресивність, страх соціальних контактів.

Емпатія – моральна якість особистості, яка виявляється у розумінні емоційного стану іншої людини, «розумінні її почуттів та переживань, а також

прагненні до усвідомлення підтримки та дієвої допомоги іншим людям» [5, с. 9].

У науковій літературі існують різні підходи щодо визначення емпатії як якості особистості (І. Бех, Б. Братусь, Т. Гаврилова, Ю. Гіппенрейтер, В. Кротенко, О. Овчаренко, І. Юсупов, К. Роджерс) та емпатії як процесу (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), рівней її розвитку (Ю. Гіппенрейтер), етапів становлення (Л. Стрелкова, І. Юсупов), механізмів формування (І. Осухова), розвитку емпатії в молодших школярів (Т. Гаврилова, В. Кротенко, В. Лозовцева, О. Овчаренко).

Основні напрями та принципи організації навчально-виховного процесу в школах-інтернатах набули висвітлення в працях В. Вугрича, Л. Єременко, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, Л. Кузьменко, Г. Покиданова, Є. Постовойтова, С. Свириденко, В. Слюсаренка.

Однак поза увагою науковців залишився такий аспект, як сформованість здатності до емпатії в молодших школярів шкіл-інтернатів як важливої складової вихованості милосердя.

Результати аналізу практики виховної роботи в закладах інтернатного типу підтверджують, що цьому аспекту у школах-інтернатах не приділяється належної уваги. Виникають істотні суперечності між значним потенціалом позаурочної діяльності щодо формування емпатії в молодших школярів шкіл-інтернатів як важливої складової вихованості милосердя та його низькою реалізацією в практиці зазначених установ.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи щодо визначення змісту емпатії; визначити рівні сформованості емпатії як важливої складової вихованості милосердя молодших школярів шкіл-інтернатів; чинники, які впливають на цей процес.

Аналіз наявних трактувань феномена «емпатія» дає змогу стверджувати про різноманітність напрямів у дослідженні цієї якості.

По-перше, дослідники розрізняють дві фази розвитку емпатійного процесу – сприйняття різноманітності змінних об'єкта емпатії, отримання інформації щодо якості, змісту його переживань; побудова у внутрішньому

плані моделі відкритої та латентної діяльності об'єкта емпатії та співвіднесення її із власними цінностями та потребами (Т. Гаврилова).

По-друге, емпатія розглядається як психічна, емпатійна реакція у відповідь на стимул. Наявні декілька видів емпатійних реакцій складають дві великі групи: реакції у відповідь на поведінку групи; емпатійна реакція на адресу конкретної особистості (І. Юсупов).

По-третє, емпатія визначається як здатність та властивість особистості, що має складну афектно-когнітивну поведінкову природу.

Ця здатність розкривається у вмінні надавати визначену емоційну відповідь на переживання Іншого, що охоплює рефлексію внутрішніх станів, думок та почуттів самого суб'єкта емпатії.

По-четверте, емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань людини. Дослідники (Г. Барретт-Леннард, В. Айкес) підкреслюють динамічний, процесуальний та фазовий характер емпатії; виокремлюють три фази, що притаманні емпатії як психічному процесу, – сприйняття та резонанс слухача, етап емпатійного розуміння; експресивне повідомлення щодо виникнення стану іншого; етап емпатійної комунікації [5, с. 10-11].

Аналіз психологічної літератури з проблеми визначення явища емпатії дає змогу констатувати декілька підходів до визначення її змісту та функцій.

Перший напрям становлять підходи дослідників, які дотримуються емоційної інтерпретації феномену емпатії (А. Валлон, Т. Гаврилова, Г. Липс, П. Фресс, М. Шелер та інші).

Представники другого напрямку у визначенні емпатії акцентують увагу на процесі ідентифікації з Іншим. Вони виділяють такі види емпатії: когнітивну, афектну та емпатію на рівні соціальної поведінки.

Представники третього напрямку доповнюють уявлення щодо афектно-когнітивної природи емпатії за рахунок введення комунікативного елемента (Д. Майєрс, І. Петровський, К. Роджерс, Л. Стрелкова, І. Юсупов та інші).

Особливість четвертого напрямку дослідження емпатії полягає в обґрунтуванні спеціального терміна «когнітивна емпатія», що дає можливість

більш однозначно розуміти емпатію (Ю. Гіппенрейтер, Т. Корягіна, О. Козлова та інші) та виражає комплексну здібність – послідовно виявляти емпатійне розумінні Іншого завдяки мовним засобам або в дії; гнучко переключатися від стану емпатійного розуміння Іншого до щирого виявлення своїх реальних почуттів, у тому числі негативних поза втрати загального позитивного прийняття Іншого» [5, с. 11-12].

Молодший шкільний вік є сенситивним періодом щодо розвитку емпатії, оскільки:

1. Характеризується розвитком рефлексії, що дає змогу дитині об'єктивно оцінювати свої вчинки та надавати моральну оцінку вчинкам інших людей.

2. Молодші школярі чутливі та сприятливі до впливу навколишнього середовища. Багато в поведінці дитини молодшого шкільного віку визначається наслідуванням.

3. З початком молодшого шкільного віку дитина вступає у фазу операційного розвитку інтелекту, що виявляється у процесі децентрації, завдяки якому вона може приймати до уваги точку зору інших людей, ототожнювати свою позицію з реальним станом речей (Ж. Піаже).

4. Характерною є наявність визначеної внутрішньої позиції особистості, що сприяє формуванню системних особистісних утворень (Г. Бреслав).

5. Моральні уявлення молодших школярів, набуваючи дієвого характеру, безпосередньо сприяють розвитку моральних почуттів (К. Гавриловець).

Таким чином, перелічені вище дані свідчать про сенситивність молодшого шкільного віку щодо розвитку емпатії. Однак, слід зауважити, що досліджувані нами учні початкових класів виховуються в умовах загальноосвітньої школи-інтернату. Зазначимо, що на розвиток емпатії в молодших школярів негативно впливають деякі особливості організації життєдіяльності шкіл-інтернатів:

1. Часта зміна педагогів інтернатних закладів формує в дитини «здатність не поглиблюватися в прихильність», її почуття до вихователя, як правило, поверхові [4, с. 130].

2. Відсутність безумовного прийняття дитини, тиск ситуації, необхідність постійно пристосовуватися можуть стати причиною прояву таких негативних явищ, як пасивне ставлення дитини до життя, зростання конформізму (схильності уникати прийняття самостійних рішень), несформованості соціально значущих цінностей та орієнтирів.

Педагогічна позиція дорослого, за якої дитина є об'єктом піклування, на відміну від «співробітницької» позиції дорослого в родині [4, с. 50].

3. Неправильна організація спілкування дорослих з дітьми: зниження інтимності та довірливості, емоційна спрощеність спілкування, дефіцит можливості встановлення міцних та довготривалих взаємовідносин дитини з визначеним дорослим [2, с. 115].

В школах-інтернатах зосереджено специфічний контингент дітей.

Дослідники (Т. Бабаєва, І. Дубровіна, Л. Канішевська, В. Лабунська, В. Мухіна, В. Неволіна, А. Прихожан, Н. Толстих) зазначають, що психічний розвиток вихованців інтернатних закладів має ряд специфічних особливостей:

1. Наявність деприваційного синдрому: материнська депривація, сенсорна (збіднення оточення, його звуження), соціальна (зменшення комунікативних зв'язків з оточуючими людьми), емоційна (зниження емоційного тону під час взаємодії з персоналом інтернатного закладу), психічна (стан, що виникає внаслідок неможливості задоволення основних психологічних потреб) [3, с. 89]; екзистенційна депривація (глибинне почуття втрати сенсу життя).

2. У дітей, які виховуються в інтернатних закладах, відсутнє засвоєння позитивного соціального досвіду батьків, сім'ї, яка опосередковує дитині соціально-історичний досвід і, насамперед, досвід емоційно ділових відносин між людьми. Це призводить до того, що дитина не засвоює найбільш фундаментальні базові цінності, поведінкові стереотипи.

3. Зниження емпатії.

Дослідниця В. Лабунська [4], відзначаючи низький розвиток емпатії у вихованців інтернатних закладів, пояснює це затримкою розвитку мовлення, пам'яті, уяви, емоційно-мотиваційної сфери тощо.

Зниження емпатії надалі значно знижує вплив педагогів на дитину та призводить «до активного спротиву з її боку, блокує засвоєння позитивного соціального досвіду, утруднює зміну ціннісних орієнтацій дитини»[5, с. 46].

4. Поширеність емоційних порушень (гострі посттравматичні стани, тривожність, імпульсивність, агресивність тощо).

Дослідники (Т. Бабаєва, А. Прихожан, Н. Толстих) доводять, що молодші школярі, які виховуються в інтернатних закладах, виявляють значно менший інтерес до однолітків. У грі діти менш уважні до дій та стану партнера, часто не помічають образи, прохання товаришів; діти взагалі слабо цікавляться переживанням іншої людини.

5. Труднощі у спілкуванні з оточуючими, недовірливість, емоційна нестриманість, психічна перевтома, неготовність долати труднощі, зниження потреби у досягненнях і успіхах, пасивність, депресія.

Таким чином, вищезгадані особливості молодших школярів шкіл-інтернатів суттєво ускладнюють розвиток емпатії.

Для вивчення стану сформованості емпатії в молодших школярів шкіл-інтернатів (вияв співчуття, співпереживання, чуйності) використано діагностичні методики Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної [6], А. Кошелевої [1]. (Усього було задіяно 284 учні).

Перша серія діагностичних процедур (за методикою Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної) [6] була спрямована на визначення вміння розуміти емоційний стан іншої людини.

Дитині послідовно показували сюжетні картинки, на яких було зображено дітей, які виявляли різні емоції (гнів, страх, горе, радість). Потім дітям було поставлено запитання: «Кого зображено на малюнку?», «Що він (вона) робить?», «Як відчувається?», «Як ти здогадався про це?».

Результати першої серії діагностичних процедур свідчать, що 26,1 % молодших школярів шкіл-інтернатів виявили високий рівень розуміння емоційного стану іншої людини. Наприклад: «Дівчинка сумує. Ніхто з нею не грає. Я теж сумую та ображаюсь, коли діти не грають зі мною».

Слід зазначити, що більшість молодших школярів шкіл-інтернатів (49,3 %) виявила середній рівень розуміння емоційного стану іншої людини. Вони детально описали дії дітей, зображених на малюнках, міміку і жести основних емоційних станів: гнів, радість, горе, страх.

Низький рівень розуміння емоційного стану іншої людини виявило 24,6 % учнів. Ці діти не розуміють емоційного стану іншої людини. Вони лише розповідають, що вони бачать на картинках.

До цього рівня було також віднесено дітей, які не бажали спілкуватися, виявляли байдужість або агресивність.

Друга серія діагностичних процедур передбачала дослідження виявлення молодшими школярами шкіл-інтернатів співчуття. Дітям було запропоновано відповісти на шість запитань морального змісту. Наприклад: «Чи можна сміятися, якщо твій товариш упав?», «Чи можна ображати тварин? Чому?»

Під час аналізу відповідей ми звертали увагу не тільки на правильність, а й на мотивованість відповідей.

За результатами другої серії діагностичних процедур було виявлено три рівні прояву молодшими школярами шкіл-інтернатів співчуття.

Високий рівень прояву співчуття виявило 25,4 % молодших школярів. Вони дали правильні й мотивовані відповіді. Наприклад: «Тварин не можна ображати. Їх необхідно годувати, лікувати, захищати. Вони беззахисні й потребують нашої допомоги».

Середній рівень прояву співчуття виявило 35,2 % дітей. Вони дали правильні відповіді, але, мотивуючи їх, виявляли вибіркове ставлення. Наприклад: «Якщо мій друг упав, то я ніколи не буду сміятися. Я обов'язково йому допоможу».

Низький рівень прояву співчуття виявило 39,4 % молодших школярів. Вони неправильно відповіли на запитання.

У процесі дослідної роботи ми використовували методику А. Кошелєвої [1]. За допомогою цієї методики вивчали виявлення дітьми співчуття, співпереживання, чуйності. Учням було запропоновано ситуації морального вибору.

За результатами проведення методики було виявлено три рівні прояву молодшими школярами співчуття, співпереживання, чуйності.

Високий рівень прояву співчуття, співпереживання, чуйності виявило 24,6 % молодших школярів шкіл-інтернатів. Вони яскраво, емоційно реагували на стан іншої людини, ідентифікували себе з нею, активно залучалися до ситуацій, намагаючись допомогти, заспокоїти іншого.

Середній рівень прояву співчуття, співпереживання, чуйності виявило 28,2 % молодших школярів. Діти привернути увагу дорослого до емоційного стану іншої дитини, емоційно реагували на переживання іншого. Вони виявляли співчуття, співпереживання до іншого.

Низький рівень прояву співчуття, співпереживання, чуйності виявило 47,2 % молодших школярів шкіл-інтернатів. Вони не виявляли зацікавленості емоційним станом іншої людини, слабо реагували на переживання інших людей, здійснювали емпатійні дії лише за вказівкою педагога.

Аналіз наукових джерел дає змогу констатувати декілька підходів щодо визначення змісту емпатії: емоційна інтерпретація феномену «емпатія»; акцентування уваги на процесі ідентифікації з Іншим; доповнення уявлення щодо афектно-когнітивної природи емпатії за рахунок введення когнітивного компонента; обґрунтування терміна «когнітивна емпатія».

Проведене дослідження свідчить, що для значної кількості молодших школярів шкіл-інтернатів характерним є низький рівень сформованості емпатії.

Визначено чинники, які безпосередньо впливають на цей процес: сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування емпатії; особливості організації життєдіяльності учнів шкіл-інтернатів: емоційна спрощеність спілкування, дефіцит можливості встановлення міцних та довготривалих зв'язків з визначеними дорослими, відсутність безумовного прийняття дитини тощо; специфіка емоційного розвитку вихованців інтернатних закладів: наявність деприваційного синдрому (материнська, сенсорна, соціальна, емоційна, психічна, екзистенційна депривації); зниження емпатії, поширеність емоційних порушень (гострі посттравматичні стани, тривожність, імпульсивність, агресивність тощо), труднощі у спілкуванні з

оточуючими, недовірливість, емоційна нестриманість, психічна перевтома, неготовність долати труднощі, зниження потреби у досягненнях і успіхах, пасивність, депресія.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми. Перспективним вважаємо теоретичне обґрунтування та експериментальну перевірку педагогічних умов, спрямованих на підвищення рівня сформованості емпатії як важливої складової вихованості милосердя молодших школярів шкіл-інтернатів.

Література

Горбатов Д.С. Практикум по психологическому исследованию: учеб. пособ. / Д.С. Горбатов. – Самара : БАХРАХ-М, 2006. – 270 с.

Долинська Л.В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів: навч.-метод. посібник / Л.В. Долинська, Г.Є Улунова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 119 с.

Канішевська Л.В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Канішевська Любов Вікторівна. – К., 2011. – 490 с.

Лабунская В.А. Психология затрудненного общения / В.А. Лабунская, Ю.А. Менджерицкая, Е.Д. Бреус. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 288 с.

Овчаренко Е.Р. Педагогические условия развития эмпатии у детей дошкольного и младшего школьного возраста : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Овчаренко Елена Рудольфовна. – Волгоград. – 2003. – 196 с.

Урунтаева Г.А. Как я расту : советы психолога родителям / Г.А. Урунтаева, Ю.А. Афонькина. – М. : Просвещение ; АО «Учебная литература», 1996. – 111 с.